

Anton Pannekoek: Het werk van Dietzgen (1913)

Toen enkele weken geleden de dertigste sterfdag van Marx in de socialistische pers werd gevierd, kon men terecht benadrukken hoezeer de bevrijdingsstrijd van het proletariaat nu overal wordt beheerst door de geest en de naam van Marx. Het hedendaagse socialisme baseert zich in al zijn daden en uitspraken bewust op de wetenschap die we aan Marx te danken hebben, en elke stroming beroept zich op Marx, ook al is het maar door te proberen verder te gaan dan hij. Hetzelfde kan niet gezegd worden van Joseph Dietzgen, die vijfentwintig jaar geleden, op 15 april, is overleden. Nog tien jaar geleden moest zijn betekenis voor het wetenschappelijk socialisme als iets nieuws worden benadrukt, en pas in de afgelopen jaren is de opvatting gangbaar geworden dat Dietzgen naast Marx en Engels de derde in het trio is dat aan de basis staat van de socialistische wetenschap, dat hij als onafhankelijk onderzoeker heeft meegewerkt aan de grondslagen van de wetenschap waarop de socialistische arbeidersbeweging steunt.

Het contrast tussen de persoonlijkheden van Marx en Engels enerzijds en Dietzgen anderzijds komt ook tot uiting in hun werk. Omdat ze totaal verschillende persoonlijkheden waren, met totaal verschillende interesses en ambities, konden ze elkaar aanvullen. Marx was de strijder en de geleerde, Dietzgen was de filosoof. Marx verenigde op zeldzame wijze in zich de passie van de revolutionaire strijder en het genie van de objectieve wetenschappelijke onderzoeker; daarom kon hij de concrete wetenschap van de samenleving opbouwen die onmisbaar was voor het proletariaat in zijn strijd. Dietzgen was geen strijder; hij was het type van de praktische – in tegenstelling tot wereldvreemde – filosoof, die de praktijk van de grote wereldbeweging volledig in zich opnam, niet om zich ermee te bemoeien, maar om deze als materiaal te gebruiken waaruit in stilte zijn filosofische wereldbeeld rijpte; zo kon hij de filosofie opbouwen, de wetenschap van de geest, die de door Marx opgebouwde wetenschap aanvulde en ondersteunde.

Over de vraag welke betekenis het levenswerk van Dietzgen heeft, welke positie het inneemt ten opzichte van de proletarische strijd, het wetenschappelijk socialisme en de verschillende filosofische stromingen, is de afgelopen jaren vaak heftig gediscussieerd. Terwijl enerzijds elke onafhankelijke betekenis werd ontkend – omdat er aan het marxisme vanuit filosofisch oogpunt niets toe te voegen viel (Plechanov) – werd anderzijds zijn leer onder de naam 'Dietzgenisme' in zekere tegenstelling geplaatst tot het marxisme in 'engere' zin, dat elke filosofische duidelijkheid zou ontberen (Untermann). Beide opvattingen moeten als onhoudbaar worden beschouwd. De filosofische leerstellingen van Dietzgen vormen een organisch geheel met het marxisme als geheel, waarmee ze onlosmakelijk verbonden zijn; ze konden alleen ontstaan op basis van de maatschappijleer van Marx. Maar ook binnen dit marxisme, binnen dit samenhangende geheel van wetenschappen die het socialisme dragen, vormen ze een noodzakelijk onderdeel en vullen ze de verworvenheden van Marx zelf op essentiële wijze aan.

Als bewijs dat Dietzgen zijn leer alleen op basis van Marx' leer kon ontwikkelen, hoeft men niet eens te verwijzen naar de vele passages in zijn geschriften waarin hij uitdrukkelijk benadrukt dat de kiem van de nieuwe filosofie al aanwezig is in de stellingen van Marx.¹ Dit blijkt ook uit de aard van haar wetenschappelijke prestaties zelf. Filosofie in onze moderne betekenis van

¹ Zie Henriette Roland-Holst, Joseph Dietzgens Philosophie, blz. 36 tot 40.

kennistheorie is de theorie van het denken en weten; de wetenschap van de wetenschap. Net zoals de feiten van de werkelijke wereld het materiaal vormen van de wetenschappen die ze theoretisch samenvatten, zo vormen deze wetenschappen zelf en hun praktijk, vormen het menselijk weten en denken in het algemeen weer het materiaal van de filosofie. Elke belangrijke uitbreiding van de kennis, elke ommekeer in het denken moet daarom ook de filosofie diepgaand beïnvloeden, doordat haar nieuw belangrijk materiaal wordt aangereikt, vergelijkbaar met nieuw ontdekte feiten in de natuurwetenschap. Een dergelijke uitbreiding, een dergelijke ommekeer van enorme betekenis was de nieuwe maatschappijleer van Marx, die we historisch materialisme noemen.

Het historisch materialisme verklaart dat de drijvende krachten achter de historische ontwikkeling te vinden zijn in de productiekrachten; de ideeën, het denken en het willen van de mensen, die wij als directe drijfveren beschouwen, worden zelf bepaald door de materiële levensomstandigheden, met name door de productieverhoudingen. Dat alle kennis voortkomt uit de ervaring van de materiële wereld en dat er buiten deze ervaring geen echte kennis bestaat, was al eerder vastgesteld als uitdrukking van de verworvenheden van de natuurwetenschap; maar daarnaast bleven er nog steeds andere ideeën en opvattingen in het menselijk hoofd bestaan, waaraan men een bovennatuurlijk karakter toeschreef omdat hun maatschappelijke oorsprong niet bekend was. Marx' wetenschap van de samenleving maakte hier een einde aan; alle ideeën in het menselijk hoofd zijn afkomstig uit het materiaal dat de omringende wereld van de natuur of de samenleving hen biedt. In de zin "Het maatschappelijk bestaan van de mensen bepaalt hun bewustzijn", die het principe van het historisch materialisme verwoordt, ligt inderdaad een nieuwe filosofie in de kiem; men hoeft deze alleen maar uit te drukken in de vorm: "Alles wat in het hoofd van de mens is, alles wat geestelijk is, is afkomstig uit de werkelijke wereld daarbuiten", om dit duidelijk te zien. De zin heeft dus een dubbele betekenis: als theoretische zin van de maatschappijwetenschap is hij gebaseerd op de ervaring van maatschappelijke feiten, maar tegelijkertijd gaat hij als filosofische zin, die de verhouding tussen denken en zijn uitdrukt, ver voorbij de grenzen van deze ervaring en geeft hij die theorie de vaste, onwankelbare zekerheid die ligt in de stelling dat er geen wonderen kunnen bestaan. Omdat alles wat in de mensenwereld gebeurt door het menselijk hoofd moet gaan, moet de wetenschap van de samenleving tegelijkertijd de wetenschap van de geest zijn. Maar deze wetenschap van de geest is door Marx niet uitgewerkt, maar slechts in een paar zinnen uitgedrukt; ze was als het ware alleen "tussen de regels door" te lezen, zoals Dietzgen in 1867 aan Marx schreef.

Dietzgen heeft deze wetenschap van de geest op grondige en duidelijke wijze uitgewerkt en uiteengezet; daarbij moest hij in twee opzichten verder gaan dan de korte formulering van Marx. De volledige afhankelijkheid van de geest van de materiële wereld, die in Marx' maatschappijleer de sociale en natuurlijke omgeving van de mens is, moest worden omgezet in de algemenere formulering van een afhankelijkheid van de menselijke geest van de hele wereld. Het belang van deze kant van zijn leer, die hij zelf vooral in zijn tweede grotere werk "Das Acquisit der Philosophie" uiteenzet en die door sommige van zijn leerlingen wordt aangeduid als "kosmische universel samenhang" en 'werelddialectiek' vooral als zijn grote prestatie wordt benadrukt en tegenover de [veronderstelde] bekrompenheid van het eigenlijke marxisme wordt geplaatst, ligt meer in een wonderbaarlijke helderheid die hij verspreidt over de basisbegrippen van de filosofie dan in een uitbreiding van de wetenschap.

Veel belangrijker is de andere, niet formele, maar essentiële uitbreiding van de theorie van Marx. Het historisch materialisme had vastgesteld *dat* het bewustzijn wordt bepaald door het zijn; het stelde dat er voor ideeën geen andere bron te vinden was dan de werkelijke (zogenaamde materiële)

wereld en dat de hele inhoud van de geest afkomstig is uit de buitenwereld. Maar daarmee is nog niets gezegd over het hoe; op basis hiervan is de vraag naar het hoe pas mogelijk. De invloed van de buitenwereld dringt door tot in het hoofd en vormt daar gedachten, ideeën, begrippen; deze verschillen van de dingen buiten, maar waaruit bestaat het verschil? De geest heeft geen ander materiaal dan de indrukken van de wereld; hij neemt deze op en vormt ze om tot iets anders, tot iets geestigs, namelijk tot gedachten en begrippen; wat doet hij daarbij en waarin bestaat zijn activiteit, zijn werkwijze? Marx heeft zich niet beziggehouden met deze vraag naar de aard, het wezen, de specifieke werkwijze van de menselijke geest. Voor de maatschappijleer volstond het bewijs waar de geest zijn inhoud vandaan haalt en dat hij deze alleen uit de werkelijke wereld haalt. Daarbij bleef de vraag open wat de inhoud van de geest zelf is en wat zijn relatie tot zijn materiaal is. Deze vraag heeft Dietzgen opgelost. In zijn eerste werk "Het wezen van de menselijke hoofd-arbeid" heeft hij uiteengezet dat het denkvermogen uit de oneindige veelheid van concrete verschijnselen het gemeenschappelijke, blijvende, het algemene naar voren haalt en dit in zijn begrippen en ideeën in een vaste vorm vastlegt. De begrippen drukken "altijd het algemene uit van de werkelijkheid die ze weergeven; de geest is het orgaan van het algemene, de rede is het vermogen om het algemene uit het bijzondere te halen". Marx had uiteengezet hoe de wereld, de maatschappij en de economie functioneren door in te werken op het menselijk hoofd en het een bepaalde inhoud aan te bieden. Dietzgen legde uit hoe de geest zelf werkt door deze inhoud zijn bijzondere geestelijke vorm te geven. Marx heeft het wonder uit de maatschappelijke gebeurtenissen verdreven door de denkende, voelende, behoeftige, handelende mensen in het middelpunt van de wereld te plaatsen; alle gebeurtenissen zijn wisselwerkingen tussen mensen en de wereld. Vanuit de wereld dringen indrukken en lichamelijke behoeften zich aan de mensen op, en omgekeerd beïnvloeden ideeën en doelen vanuit de mensen via hun daden de wereld en veranderen deze. Er blijft slechts één leemte in deze gesloten cirkel: wat in het menselijk hoofd binnenkomt, is iets anders dan wat eruit komt. Marx heeft vastgesteld dat wat eruit komt slechts een omvorming is, een uitdrukking van wat erin ging; maar wat er eigenlijk in dat hoofd gebeurt, hoe uit wat erin ging het andere wordt gevormd dat eruit komt, dat kon alleen de uitgewerkte wetenschap van de geest, de kennistheorie, het werk van Dietzgen, aantonen.

* * *

Het belang van Dietzgens werk bleef niet beperkt tot de sociale wetenschappen. Wat hij ons gaf, was een wetenschap van het denken, een *theorie van de wetenschap*. Maar de voorbeelden van hoogontwikkelde wetenschap waren de natuurwetenschappen; daarin had het systematisch denken de mooiste triomfen behaald; zij waren de meest trotse verworvenheden van de menselijke geest. Een nieuwe grondige denkleer moest vooral hier worden toegepast, als theorie waarvoor de praktijk de input leverde, en die daarom tegelijkertijd als haar criticus optrad, waar zij zelf voorbij haar eigen praktijk tot een soort primitieve theorie was gekomen. De natuurwetenschap had de tastbare dingen van de dagelijkse praktijk verkleind tot moleculen en atomen met ongewone absolute eigenschappen; zij waren de werkelijke kern van de wereld, tussen hen werkten krachten die als mysterieuze kobolden hun bewegingen stuurden en tot oorzaken van alle verschijnselen werden. Achter de voor ons zichtbare wereld van verschijnselen zag de wetenschap een andere, de werkelijke essentiële wereld van stoffen en krachten, van atomen en hun bewegingen, de eenvoudige wetten waaruit zij de verschijnselen verklaarde.

Dietzgen onderzocht dit concept met zijn filosofie. Hij toonde aan dat ook hier het wetenschappelijk denken alleen bestaat uit het zoeken naar het algemene in het specifieke. Het algemene dat de wetenschap ons in haar begrippen laat zien, is echter geen diepere inhoud van de wereld die als

haar wezen, als iets reëlers aan de verschijnselen ten grondslag ligt; het bestaat alleen in ons hoofd als abstractie. Oorzaken zijn producten van de geest, die als het algemene worden gevormd uit de concrete effecten. De scheiding tussen oorzaak en gevolg is een formaliteit van de rede, maar wel een noodzakelijke. Krachten zijn abstracte samenvattingen van het algemene in een reeks verschijnselen. Het blijvende, de essentie van het ding, dat achter de veranderende verschijningsvormen van het praktische ding zou moeten staan, bestaat alleen als abstract denkbeeld in ons hoofd. "Verschijnselen verschijnen, dat is alles." En zo blijken natuurlijk ook de atomen – waar Dietzgen zelf niet bijzonder op ingaat – denkbeeldige dingen te zijn, niet in de zin van fantasieën, maar van abstracties die dienen om de werkelijke verschijnselen weer te geven; zo verklaar ik hoe zulke dingetjes, die blijkbaar onmogelijke eigenschappen hebben (zoals bijvoorbeeld volledige elasticiteit), toch als "verklaringen" zo'n nuttige rol in de natuurkunde konden spelen.

Zijn uiteenzettingen, die al in 1869 verschenen, bleven voor zover bekend volledig buiten het gezichtsveld van de natuuronderzoekers. Vanuit hun eigen behoeften zijn zij daarna geleidelijk aan tot soortgelijke opvattingen gekomen. Toen *Kirchoff* over de mechanica zei dat het haar taak was om de bewegingen in de natuur zo eenvoudig en volledig mogelijk te 'beschrijven' – in plaats van ze te 'verklaren' door krachten, zoals de oude uitdrukking luidde – werd hij aanvankelijk met een schouderophalen ontvangen; maar een paar decennia later was dezelfde uitdrukking al gangbaar geworden voor alle wetenschap en alle verschijnselen in de natuur. In de jaren 1880 verscheen van de Amerikaan *Stallo* een scherpe kritiek op de fysische 'theorieën', waarbij vooral de mechanische warmtetheorie er slecht vanaf kwam, die de warmteverschijnselen opbouwt uit de bewegingen van moleculen. Maar het waren vooral de geschriften van *Ernst Mach* die sinds de jaren 1880 steeds meer invloed hebben gehad op het denken van natuurkundigen. Hij benadrukte de essentie van de dingen door erop te wijzen dat ze slechts gedachtebeelden zijn voor bepaalde complexen van elementen (elementaire verschijnselen) die altijd in grote stabiliteit samen voorkomen. Omdat ze juist voor de mens in de praktijk belangrijk waren, kregen ze speciale namen, waarbij geen rekening werd gehouden met de kleinere voortdurende veranderingen. "Het ding is een abstractie, de naam een symbool voor een complex van elementen, waarvan we de verandering buiten beschouwing laten." Het werkelijk reële van de wereld, de elementen waaruit zij is opgebouwd en waaruit we alle begrippen, ook de dingen, vormen, zijn de geluiden, kleuren, de druk, ruimtes, tijden, die we gewoonlijk als gewaarwordingen aanduiden. De basis van deze begripsvorming en van alle theoretische, wetenschappelijke activiteit is de "economie van het denken". Alle wetenschap heeft tot doel "ervaringen te vervangen of te *vermijden* door het nabootsen en vooraf vormen van feiten in gedachten". In het ding 'tafel' is een hele massa van de meest uiteenlopende waarnemingen en ervaringen, evenals verwachtingen over verdere ervaringen, samengevat. De wet van de zwaartekracht vervangt voor mij een enorme hoeveelheid van de meest uiteenlopende verschijnselen van bewegende en rustende dingen, bespaart mij de moeite om ze allemaal in mijn hoofd te houden en bepaalt mijn verwachting over toekomstige verschijnselen. De hele wiskunde is een enorme ontlasting voor de hersenen, omdat door de eenvoudige abstracte rekeregels, die men in het hoofd onthoudt, het tellen en meten in elk praktisch geval overbodig wordt. Dit economische principe bepaalt ook de verhouding tussen oorzaak en gevolg, die we gebruiken om bijzonder belangrijke en opvallende verbanden te benadrukken; in de natuur bestaat er geen oorzaak en geen gevolg, alleen in de abstractie. De 'krachten' zijn slechts overblijfselen van het oude fetisjisme uit de theologische periode van de wetenschap.

De grote overeenstemming tussen de opvattingen van Mach, die onder natuurkundigen steeds meer aanhang vinden, en de eerdere uiteenzettingen van Dietzgen moet iedereen opvallen; en het is een

treffend bewijs van de verhelderende kracht van het socialistische wereldbeeld en de sociale wetenschap dat deze Dietzgen in staat stelden om zo ver vooruit te lopen op de meest helder denkende natuuronderzoekers. De verwantschap tussen Mach en Dietzgen is enkele jaren geleden al op uitstekende wijze benadrukt door kameraad Friedrich Adler;² men heeft zelfs, vooral onder Russische wetenschappers, Mach in nauw verband willen brengen met het marxisme en het 'machisme' als een proletarische filosofie willen toevoegen aan het bouwwerk van de socialistische wetenschap. Daarom is het gepast om hier ook op de verschillen te wijzen. Niet in de zin dat ze elkaar tegenspreken en dat er moet worden gestreden over wie gelijk en wie ongelijk heeft. Maar in de zin dat Dietzgen en Mach zich op verschillende terreinen bewegen, van meet af aan uit een verschillend milieu komen en daarom verschillende doelen hebben. Hun werken kunnen daarom niet samenvallen, maar alleen waar ze elkaar raken, vormt hun overeenstemming een mooie wederzijdse bevestiging.

Dietzgen is in zijn hele wezen de socialistische filosoof; hij wil niets anders dan het denkkapparaat dat we in ons hoofd hebben grondig leren kennen en verhelderen. Daarentegen ligt het belang van Mach vooral in het onderzoek naar de geschiedenis van de wetenschap en de methode van wetenschappelijk onderzoek. Hier heeft hij, zonder het als zodanig te kennen, het principe van het historisch materialisme toegepast. De geschiedenis van de wetenschap is voor hem niet de opeenvolging van grote mannen die uit hun genialiteit grote ontdekkingen tevoorschijn toveren; de problemen die uit de praktijk van het leven naar voren komen, worden met de denkmethoden van het dagelijks leven in stapsgewijze vorderingen overwonnen, waarbij altijd het principe van economie, van het besparen van overbodig denkwerk, doorslaggevend blijft; wat wij in de volmaaktheid bewonderen als een wonderbaarlijk denkbeeld, als de meest volmaakte, van alle materialiteit losgekoppelde abstractie – zoals bijvoorbeeld de constructies van de wiskunde –, wordt ons hier in zijn geleidelijke historische ontwikkeling vanuit praktische ervaring getoond.³ Zo verschilt het werk van Mach wezenlijk van dat van Dietzgen. Mach toont het doel van de wetenschap, de economie van het denken; hij laat zien waarvoor het denkkapparaat dient, wat het moet presteren en hoe het in de historische ontwikkeling van de wetenschap deze prestatie daadwerkelijk heeft geleverd. Dietzgen toont de innerlijke structuur, de essentie van dit denkkapparaat en hoe het innerlijk werkt en functioneert. Zo vullen ze elkaar aan; vanuit verschillende uitgangspunten, de een als geleerde die de wetenschappelijke methode historisch onderzoekt, de ander als filosoof die het menselijk denken in het algemeen onderzoekt, komen ze tot dezelfde verduidelijking van de wetenschappelijke basisbegrippen.

Mach is geen filosoof, of beter gezegd: zijn werk heeft het wezen van de kennis aanzienlijk verhelderd en in zijn helderheid is hij een echter wijsheidszoeker dan de meeste vakfilosofen – hij wil geen filosoof zijn. In het voorwoord van zijn werk "Erkenntnis und Irrtum" (Kennis en dwaling) verklaart hij uitdrukkelijk dat hij geen filosoof is, maar "slechts natuuronderzoeker". In de ironische buiging die hij daarbij maakt voor de filosofie met de uitspraak dat het land van het transcendente voor hem gesloten is en dat de bewoners daarvan zijn nieuwsgierigheid naar kennis in het minst niet kunnen prikkelen, hoort men weliswaar dat hij de filosofie niet hoog waardeert, maar tegelijkertijd ook dat hij haar niet heeft overwonnen; hij houdt zich er gewoon niet mee bezig zodra ze geen onheil meer sticht in de natuurwetenschap. Dietzgen daarentegen zoekt hier juist zijn hoofddoel; zijn verheldering van het menselijk denken moet niet alleen in de praktijk van de

² F. Adler, Friedrich Engels und die Naturwissenschaft. „Neue Zeit“, XXV, 1, p. 620.

³ Vergelijk Fritz Tischler, Materialistische Geschichtsauffassung und Mathematik, „Neue Zeit“, XXIV, 2, p. 223.

natuurwetenschap, maar overal een einde maken aan de oude metafysische hersenspinsels. Zelfs de meest onbevooroordeelde natuuronderzoeker kan de grens die zijn klassepositie hem oplegt niet overschrijden; het gebied van de sociale, zogenaamde geesteswetenschappen is hem vreemd, hij kan niet weten of de metafysica, die hij op zijn gebied niet duldt, daar niet haar rechtvaardiging heeft, en voor de praktijk van zijn collega's, de professoren in ethiek, metafysica, theologie, rechtsgeleerdheid en nationale economie, weet hij niets beters om in de plaats van hun ideeën een echte wetenschap te stellen. Daarentegen kent de marxistische socialist de materialistische sociale wetenschap, die op die gebieden het oude burgerlijke geloof in mysterieuze geestelijke krachten heeft weggenomen; daarom kan hij zich als materialistisch filosoof, als criticus van de hele burgerlijke filosofie, midden in dit gebied plaatsen. Daarom kon Dietzgen de filosofie als metafysische leer volledig overwinnen en er een empirische wetenschap van de geest van maken.

Met dit verschil in standpunt hangt ook een ander verschil samen. Wanneer de filosofische natuuronderzoeker de essentie van menselijke begrippen en abstracties verklaart, wordt hij geleid door een praktisch doel: het verbeteren van de praktijk van het natuuronderzoek. Zijn kritiek op de oude fysieke entiteiten, de dingen, krachten, wetten en agentia moet tegelijkertijd een correctie zijn. De socialistische filosoof wil niet meer dan de essentie van deze begrippen, hun werkelijke betekenis, uitleggen, omdat het hem om de verheldering van het denken in het algemeen gaat. Beiden zeggen: het 'ding' is slechts een abstractie, alleen de verschijnselen zijn werkelijk; de krachten zijn niet werkelijk aanwezig, maar slechts denkbeeldige dingen. Maar dan concludeert de natuuronderzoeker: weg dus met dit ding, met deze krachten; laten we iets beters in de plaats. Bij Stallo overheerst dit standpunt volledig; voor hem is bijvoorbeeld de verklaring van warmte door bewegingen en botsingen van de kleinste deeltjes van het lichaam gewoon een dwaling van de menselijke geest, die door beter filosofisch inzicht moet worden weggenomen – een volstrekt onhistorische opvatting. Ook bij Mach komt deze opvatting soms naar voren, zij het in veel mindere mate, bijvoorbeeld wanneer hij in "Philosophisches und naturwissenschaftliches Denken" ⁴ het 'ding' dat de geest vormt, vergelijkt met een illusie en als het enige dat ons interesseert en dus het doel van onderzoek moet zijn, de functionele afhankelijkheid van de elementen van elkaar ⁵, zonder daarmee de oude begrippen met pek en zwavel te willen uitroeien: "Groepen van dergelijke elementen kunnen immers als dingen (als lichamen) worden aangeduid." De socialistische kennistheoreticus staat van meet af aan op een ander standpunt; juist zijn marxistische kijk op de geschiedenis heeft hem geleerd de gedachten van mensen niet als domheden te beschouwen, maar als uitdrukking van hun omstandigheden, als abstracties uit hun ervaring, dus als natuurlijke verschijnselen. Daarom beschouwt hij ook hier de wetenschappelijke begrippen als natuurlijke verschijnselen, verklaart hun wezen, bekritiseert alleen het metafysische streven om ze als de wezenlijkste realiteiten te beschouwen, maar denkt er niet aan ze daarom te willen afschaffen. "De praktijk van het kennen mag en kan niet door haar theorie worden *veranderd*, maar door de theorie moet het bewustzijn alleen meer zeker worden", zegt Dietzgen.⁶ Het gebruik van abstracties als dingen, krachten, warmte, elektriciteit en zwaartekracht is geen domme gewoonte, maar een noodzakelijke praktijk van onderzoekende mensen; het kan alleen gaan om het vervangen van bepaalde abstracties door betere abstracties, wat niet door enige filosofie wordt bepaald, maar door de praktijk van de

⁴ Erkenntnis und Irrtum, p. 10.

⁵ Max Verworn, die ook tot de meest helder denkende natuuronderzoekers behoort, spreekt zich in soortgelijke bewoordingen uit; hij stelt dat de 'conditionele' benadering in de plaats moet komen van de 'causale'. 'Causale wetmatigheid is speculatieve mystiek, conditionele wetmatigheid is ervaring' (Grenzen der Erkenntnis, p. 17).

⁶ Het wezen van de menselijke hoofdarbeid, p. 97.

specifieke wetenschap. De mechanische warmtetheorie was gerechtvaardigd omdat ze een groot gebied van feiten goed samenvatte en terugvoerde tot verschijnselen die ons vertrouwd waren; ze heeft zelfs onbekende verschijnselen correct voorspeld. Of ze nu beter kan worden vervangen door een andere theorie, moeten de natuurkundigen beslissen; maar ook wat in haar plaats komt, zal net zo goed een denkbeeld, een abstractie zijn. Maar wie haar, zoals Stallo, als een metafysische monsterlijkheid voorstelt omdat ze met onmogelijke, absoluut harde bolletjes werkt, laat daarmee zien dat hij de essentie en de onmisbaarheid van wetenschappelijke abstracties niet doorziet; hij zit op dezelfde manier nog vol met metafysica als de burgerlijke atheïst in zijn strijd tegen de religie nog vol met theologie zit. Hier blijkt hoe de socialistische filosoof juist door het bredere gebied dat hij overziet, in de duidelijkheid over de fundamentele vragen nog verder gaat dan de filosofische natuuronderzoekers die hem het dichtst staan.

Het is wellicht overbodig om nog een ander punt te benadrukken waarop Dietzgen verder gaat dan de natuuronderzoekers. Zij kunnen nooit meer dan het theoretische denken verhelderen; zij kennen alleen de mens die als leergierige en onderzoekende waarnemer tegenover de natuur staat. Maar deze kant van het menselijk wezen is slechts een deel van het geheel, een middel om andere doelen te bereiken. De mens is in de eerste plaats een wezen met behoeften, dat wil en handelt. De natuurwetenschap weet hier niets van, maar het socialisme des te meer. En het is niet de minste verdienste van Dietzgen dat hij ook dit gebied van de 'praktische rede' in zijn beschouwingen heeft opgenomen en heeft aangetoond dat hier, op het gebied van zeden, moraal en recht, de menselijke geest ook optreedt als orgaan van het algemene, dat uit de oneindige veelheid van concrete behoeften en noodzaakheden het wezenlijke, het algemene en het blijvende naar voren haalt. Voor het gebied van het praktische leven, de samenleving en de geschiedenis is zijn werk niet minder belangrijk dan voor de wetenschapstheorie.

De filosofie van Dietzgen is voortgekomen uit de proletarische klassenstrijd, uit de theorie van de socialistische arbeidersbeweging. Daarom rijst de vraag welk nut de arbeidersbeweging daaruit heeft gehaald of kan halen. Al in het begin werd benadrukt dat er geen sprake kan zijn van een vergelijkbare betekenis 'als bij de nationale economie en geschiedkunde van Marx; dat blijkt ook uit de ervaring. De theorie van het denken staat verder af van de directe praktijk van de dagelijkse strijd. Het belang ervan ligt niet in de directe toepasbaarheid op de praktijk, maar – wat in zekere mate ook geldt voor de leer van Marx – in het grotere inzicht dat het degenen die het in zich hebben opgenomen, kan brengen voor de behandeling van de zich voordoende vragen, zowel in de theoretische strijd met de tegenstanders als met betrekking tot de eigen tactiek.

In de eerste plaats ligt hun waarde in hun karakter als aanvulling op de wetenschappelijke grondslagen van het socialisme. Voor een klasse als het moderne proletariaat, dat zijn bevrijdingsstrijd baseert op de wetenschappelijke kennis van de wereld, moet elke leemte in dit wetenschappelijke bouwwerk een tekortkoming en een zwakte zijn. Zonder Dietzgens filosofische verheldering zou een dergelijke leemte echter blijven bestaan. Het revolutionaire belang van het marxisme lag in het feit dat het van de geschiedschrijving en maatschappijleer een wetenschap maakte met hetzelfde karakter en dezelfde strikte wetmatigheid als de natuurwetenschappen; zijn conclusies, die alle oude burgerlijke opvattingen weerlegden, hadden daarom dezelfde zekerheid als de door iedereen erkende wetten van de natuur. Wat moest de heersende klasse hierop antwoorden? Zij moest via haar denkers de waarde en de zekerheid van de wetenschap in het algemeen in twijfel trekken. Met haar argumenten verdreven uit de maatschappij, waarvan de wetten nu bekend waren, moest

zij zich terugtrekken in het rijk van de zuivere geest om daar zichzelf en de proletariërs haar hocus-pocus voor te houden. De burgerlijke filosofie, die als kritiek op de kennis de grondslagen van de empirische wetenschap aanvalt, die zichzelf zo onwankelbaar acht, die verwijst naar een andere, hogere wereld, waarvan deze aardse slechts een zielige afspiegeling is, en waarmee de mens door zijn geest in verband staat, is daarom het laatste toevluchtsoord van het burgerlijke denken. Zolang er nog iets onopgehelderd is over de aard van de geest, kan het geloof in wonderen niet volledig worden overwonnen. Daarin ligt de betekenis van de proletarische filosofie van Dietzgen, dat zij het geloof in wonderen uit zijn laatste schuilplaats heeft verdreven; zij maakt van de menselijke geest een eenvoudig natuurverschijnsel, waarvan de werking ons volkomen begrijpelijk en bekend is. Pas dan is het mogelijk om alle vooroordelen, alle oude bijgeloof dat nog in de hoofden van de mensen zit, grondig aan te pakken, zoals Dietzgen zelf op voorbeeldige wijze heeft laten zien in zijn geschrift over "De religie van de sociaaldemocratie" en in zijn "Streifzüge [eines Sozialisten]". Zo wordt het wetenschappelijke systeem dat onze strijd draagt, volledig onwrikbaar gemaakt.

De brede plaats die de burgerlijk-filosofische ideeën innemen in het revisionisme, zoals die ruim tien jaar geleden naar voren kwam in de eerste theoretische discussies over de grondslagen van het marxisme, heeft ook de wens gewekt om uit de filosofische helderheid van Dietzgen voordeel te halen voor de tactische discussies. Ook moest bij de vaak al te scherpe toon in onze onderlinge geschillen de wens opkomen dat de filosofische leer dat alle tegenstellingen slechts relatief zijn en opgaan in een hogere eenheid, als tegengif zou dienen om de strijdende partijen te immuniseren tegen verstoktheid en eenzijdigheid in partijstrijd. Maar hoe kwaadaardig de eenzijdige benadrukking van de tegenstelling zonder de filosofische bemiddeling ook is, het omgekeerde is dat nog meer. Waar de algemene abstracte filosofie zonder de scherpe praktische klassenstrijdleer van het marxisme toe leidt, blijkt uit het voorbeeld van een van de luidste voorstanders van het "Dietzgenisme", [waarschijnlijk Josef Dietzgen's zoon Eugene; opmerking van F.C.], die vanuit het hogere 'kosmische' standpunt, in tegenstelling tot de marxisten met hun klassenstandpunt, pleitte voor een immigratieverbod in Amerika. Het belang van Dietzgens werk voor de praktische strijd ligt niet in een verfijning van onze wederzijdse polemische zeden, maar vooral in de filosofische verduidelijking van de grondslagen van het marxisme.

Er zijn redenen om aan te nemen dat dit praktische belang in de toekomst steeds groter zal worden – dezelfde redenen die verklaren waarom het tot nu toe slechts gering was. De strijd van het proletariaat bestond tot nu toe voornamelijk uit voorbereiding en het verzamelen van krachten; daarom moest het theoretisch onderzoek in deze periode voornamelijk historisch en nationaal-economisch van aard zijn. Het marxisme benadrukte dat met de productiewijze de politieke bovenbouw noodzakelijkerwijs moest worden omgevormd, dat de geest wordt bepaald door de materie van de reële wereld en dat deze reële economische wereld steeds meer de voorwaarden voor het socialisme realiseert; deze zekerheid geeft het proletariaat kracht voor de lange voorbereiding. Het doel van historisch onderzoek was vooral om overal de economische ontwikkeling als basis voor politieke omwentelingen aan te tonen. In deze politieke geschiedenis had men dus altijd alleen te maken met de materiële krachten en hun uiteindelijke resultaat, met de ideeën die in de politieke acties de overhand kregen. Wat daartussen lag, het langzaam rijpende proces in de hoofden van de mensen, deed er hier, waar alle belangstelling zich op de daad concentreerde, weinig toe; en ook de ideeën waren van ondergeschikt belang, omdat niet zij, maar de economische noodzaak uiteindelijk het resultaat bepaalde. Maar als het historisch onderzoek dieper in detail wil treden, het geleidelijke ontstaan van ideeën in individuele personen en de invloed van tradities wil volgen, dan moet het

verder gaan dan de stelling dat het materiële de geest bepaalt, en de wetenschap toepassen die ons leert hoe het materiële zich in de geest van de mensen omvormt.

De belangstelling voor deze kant van de kwestie zal ongetwijfeld toenemen naarmate de arbeidersbeweging zich verder ontwikkelt. Naarmate de praktische strijd van het proletariaat zich ontwikkelt tot een echte strijd om de heerschappij, komt de actieve kant van het marxisme meer op de voorgrond. Wanneer mensen met ingrijpende maatregelen worden geconfronteerd, volstaat het bewijs dat de materie de geest bepaalt niet meer, maar dringt de vraag zich op in hoeverre dit proces al is gevorderd. Het langzame rijpen van ideeën - dat in de geschiedenis nauwelijks naar voren komt, omdat we daar altijd alleen te maken hebben met het moment van de daad - wordt een belangrijke praktische vraag in de arbeidersbeweging, waarin we zelf de daad voorbereiden; hoe wordt de remmende traditie overwonnen? Alleen een beroep op de wetenschap, die de menselijke geest verklaart, het ontstaan van ideeën en de essentie van tradities belicht, kan volledige duidelijkheid verschaffen over deze kwesties. We bevinden ons nog maar aan het begin van deze ontwikkeling, en net zoals dertig jaar geleden Kautsky spottend kon worden gevraagd waar dan de werken waren waarin de waarde van het marxisme voor de geschiedenis naar voren kwam, kan men vandaag dezelfde vraag stellen met betrekking tot het werk van Dietzgen. En net zo mogen we verwachten dat de vruchtbaarheid ervan voor de proletarische strijd in de komende tijd steeds meer zichtbaar zal worden.

Bron

Dietzgens Werk / Ant[on]. Pannekoek in: *Die Neue Zeit*, 31e jaargang (1912-1913), deel 2 (1913), nr. 2s, 11 april 1913, blz. 37-47. <https://www.aaap.be/Pdf/Neue-Zeit/Pannekoek-de-NZ-1913-Dietzgens-Werk.pdf>. Transcriptie met behulp van 12OCR <https://www.i2ocr.com>, Duitse spelling gemoderniseerd en vertaling naar het Nederlands met behulp van Deepl.com: F.C. september 2025.

Addendum

Eugen Dietzgen schreef nog in 1929 : “Een andere oorzaak van de hoge levensstandaard van de Amerikaanse loonarbeider is het feit dat de Amerikaanse vakbond [AFL] de concurrentie van buitenlandse collega's sterk heeft beperkt door hoge invoerrechten en door immigratie te beperken.” (Dietzgen, Eugen. *Fort mit dem Klassenkrieg : Marxismus und Kapitalismus im Lichte des entwicklungshistorischen Materialismus*. Zürich: Rascher, 1929. p. 81).